ઔદુમ્બર પરિચય

આલેખક :-

સ્વ. શ્રી રમેશચંદ્ર આચાર્ય

સંપાદક :

ડૉ. નવીનચંદ્ર આચાર્ય

અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠ
૧	આમુખ	૧
૨	ઔદુમ્બર પરિચય	૬
૩	આપણાં પંચગ્રામો–ગુજરાત પંચગ્રામ	૧૫
૪	માળવા–પંચગ્રામ	૩૫
૫	વાગડ–પંચગ્રામ	૪૦
૬	દાંતા–ભવાનગઢ	૪૪
૭	જ્ઞાતિના રીતરિવાજો	૪૬
૮	પ્રગતિના પંથે	૫૫
૯	કેળવણી મંડળની સ્થાપના અને તેનો વિકાસ	૬૮
૧૦	નવા સુધારા	૭૯
૧૧	કેટલાંક સરનામાં	૮૩
૧૨	પરિશિષ્ટ ૧ વંશવૃક્ષ	૯૧
૧૩	,, ૨ ૨अ ને ૩अ	૯૩
૧૪	,, ૩ब ૩क ૩ड	૯૩
૧૫	,, ૪ સમાજની પત્રિકા ૧૯૨૦	૯૪

૨. ઔદુમ્બર પરિચય

ગુજરાતમાં મૂળરાજ સોલંકીએ વસાવેલા બ્રાહ્મણો ગુર્જર બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા અને તેની ચોર્યાસી પેટાજ્ઞાતિઓ પડી તે આપણે આગળ જોયું. આ ચોર્યાસી જ્ઞાતિઓમાંની એક જાતિ 'ઔદુમ્બર', નામે ગુજરાતમાં જાણીતી છે. આ ઔદુમ્બર બ્રાહ્મણો મધ્ય ગુજરાત અને માળવાના પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા હોવાનો ઉલ્લેખ પરશુરામ શાસ્ત્રી કૃત ગૌડ બ્રાહ્મણ વંશ વૃત્તાંતમાંથી મળે છે. આ ગ્રંથમાં બ્રાહ્મણોની ૧૮૬૫ જ્ઞાતિઓનો ઉલ્લેખ છે.

ઔદુમ્બર જ્ઞાતિનો સળંગ ઇતિહાસ મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે અંગેની જુદે જુદે ઠેકાણેથી ઉપલબ્ધ વિગતો એકત્ર કરી એક સળંગ ઇતિહાસ તૈયાર કરી શકાય છે. હરિવંશ પુરાણ તથા હરિશ્ચંદ્ર પુરાણમાંથી ઔદુમ્બર જ્ઞાતિ વિશેની કેટલીક હકીકત મળે છે. શ્રી દેવગદાધર માહાત્મ્યમાં પણ ઔદુમ્બર શાખાનો સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિશે કેટલીક અનુશ્રુતિઓ જાણવા મળે છે. એક વાર એમ માનવામાં આવતું કે કેટલાક તપશ્ચર્યા કરતા બ્રાહ્મણોની એક ટોળી ઔદુમ્બર નામની જાતિમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. આ હકીકતને કોઈ સમર્થન મળતું નથી. હરિશ્ચંદ્ર પુરાણે[1] જે રુદ્રગયોપાખ્યાન નામે ઓળખાય છે તેમાં ઔદુમ્બર જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિશે જણાવ્યું છે કે "શ્રી ઔદુમ્બર ઋષિએ રાજા હરિશ્ચંદ્ર પાસે રાજસૂય યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. તેમાં સોળ ગામના બ્રાહ્મણોની વરણી કરી હતી. આ ઔદુમ્બર ઋષિના અનુયાયીઓ આગળ જતાં 'ઔદુમ્બર બ્રાહ્મણ' તરીકે ઓળખાયા. આ ઋષિના શિષ્યો માટે ઔદુમ્બર ઋષિની આજ્ઞા અનુસાર રાજા હરિશ્ચંદ્રે દરેક ઔદુમ્બર બ્રાહ્મણ માટે બબ્બે વૈશ્યોની વૃત્તિ નિયત કરી. આ વૈશ્યો હાલમાં નીમા વણિક તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે કેટલાકનું એમ માનવું છે કે તેમ

૧. આ ગ્રંથમાં આપેલ ગદાધરમાહાત્મ્ય તેમ જ તેને સંલગ્ન ઔદુમ્બર બ્રાહ્મણોના વિભાગનો સારાંશ આપતો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૯૩૪માં શામળાજીના પૂજારી સ્વ. શ્રી શામળદાસ લક્ષ્મીરામ રણાએ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કર્યો હતો.

પ્રાન્તમાં રહેવાને કારણે તેઓ નીમા વણિક કહેવાયા. આ ઔદુમ્બર બ્રાહ્મણો તથા તેમની સાથે સંકળાયેલ નીમા વણિકના ઇષ્ટદેવ દેવગદાધરરાય છે. તે પણ આ હકીકતનું સૂચક છે.

આ ઔદુમ્બરોના ત્રણ વિભાગ થયા. તેના વિશે એમ માનવામાં આવે છે કે ઔદુમ્બર ઋષિના આશ્રમમાં રહેનારા કેટલાક ઔદુમ્બર બ્રાહ્મણોએ દાન લેવાના દોષોને જોઈને તેનો ત્યાગ કરી દીધો એટલે તે આભ્યંતર કહેવાયા.[1] તેમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણોએ દાન લઈને પોતાની તપશ્ચર્યાથી તેના દોષને દૂર કરવાનું યોગ્ય માન્યું. તેઓ પાતકહર (પોતા) અને જેમણે દાન લઈને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન કર્યું, તે લોલુપ (લાડ) તરીકે ઓળખાયા. પાણિનિના સૂત્રમાં જણાવ્યું છે તે જોતાં "उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् देशे" એ અર્થમાં ઔદુમ્બર શબ્દ દેશવાચક શબ્દ બને છે. સિદ્ધાંતકૌમુદીમાં પણ આજ ઉદાહરણ આપેલ છે. ત્યાર બાદ औदुम्बरः निवासः येषां આ અર્થમાં 'तस्येदम्' આ સૂત્રથી अन् થઈ બ્રાહ્મણોની એક જાતિવાચક ઔદુમ્બર શબ્દ શુદ્ધ થાય છે. આમ આ ઔદુમ્બર શબ્દ કોઈ વ્યવસાય ઉપરથી (દ્વિવેદી, ત્રિવેદી, ત્રિપાઠી, પાઠક) પડ્યો નથી. પરંતુ ઔદિચ્ય, ગૌડ, મૈથિલ, કર્ણાટકી વગેરેની જેમ દેશ ઉપરથી કે પ્રદેશ ઉપરથી બનેલ હોય તેમ લાગે છે. આ ઉપરાંત બીજો પણ એક સંભવ છે કે પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતમાં જ્યાં ઉદુમ્બર–ઉમરાનાં વૃક્ષો વિશેષ પ્રમાણમાં ઊગતાં હોય અને ત્યાં આ બ્રાહ્મણો વસવાટ કરતા હોય અને તે સ્થળ ઉપરથી આ શબ્દ બ્રાહ્મણ જાતિ સાથે જોડાયો હોય.

પંજાબમાં પ્રાચીન કાળમાં ઔદુમ્બર નામે એક ટોળીની સત્તા હતી. કાંગડાના નૂરપુર જિલ્લાને ઔદુમ્બર પ્રદેશ કહેવામાં આવતો : આ જાતિના રાજવીએ પોતાના સિક્કા પણ પડાવ્યા હતા. વર્તમાન કચ્છ પ્રદેશમાં ઔદુમ્બર જનપદનો નિવાસ હતો. ઔદુમ્બરાયણ નામે એક પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણીનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મ[illegible] છે. 'વૃત્તનિર્ણય' નામના સંસ્કૃત ગ્રંથના રચયિતા ઔદુમ્બર ઋષિ હતા એમ જાણવા મળે છે. અનુશ્રુતિ અનુસાર જાણવા મળે છે કે ગાણગાપુરમાં ઔદુમ્બર ઋષિની

૧. આભ્યંતર – અંદરનું, માંહેલું, ખાનગી. લાડ – હસાવી ખેલાવી રાજી રાખવું. જુઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ – સાર્થ જોડણી કોષ.

[illegible]

[illegible] શરણમાં આવકાર ન આપ્યો હોય તેવું માલતીમાધવના એક શ્લોક પરથી જણાઈ આવે છે. ઉત્તરરામચરિતની [illegible] પંક્તિ પણ સૂચિત છે. આમ ભવભૂતિએ પોતાના નિવાસ અને પોતાની 'ઉદુમ્બર' જાતિનો ઉલ્લેખ પોતાના ગ્રંથોમાં કરેલ છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે પદ્મપુર નામના નગરમાં કેટલાક ઉદુમ્બર બ્રાહ્મણો વસતા હતા. માલતીમાધવમાં તો તેમણે ઉદુમ્બરોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું છે કે "વેદાધ્યયનશીલ ઉદુમ્બરો હંમેશાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્યાનો પુષ્કળ આદર કરે છે," પણ તે ધનોપાર્જનના હેતુથી નહિ. ધનનો આદર કરે છે પણ તે માત્ર ઇષ્ટ અને પૂર્ત (કૂવા, તળાવ આદિ) કર્મ કરવા માટે, સંગ્રહ માટે નહિ. પોતાની પત્નીઓનો આદર કરે છે, ભોગવિલાસ માટે નહિ પણ આદર્શ પુત્ર દ્વારા વંશવૃક્ષની વૃદ્ધિ કરવા માટે. દીર્ઘાયુની કામના તપને માટે કરે છે, ઐહિક સુખોપભોગ માટે નહિ. આવા આદર્શવાળા ઉદુમ્બર બ્રાહ્મણોના વારસો હાલના ઓદુમ્બરો છે.

ડુંગરપુરનિવાસી શ્રી નારાયણદેવ આચાર્યને ત્યાંથી મળી આવેલ તામ્ર ઉપરથી સં. ૧૬૬૩ના આષાઢ વદ ૧૧ને મંગળવારના રોજ કરેલી

જેક નકલ સ્વ. શ્રી મોહનલાલ હરસુખરામ પંડ્યાને ત્યાંથી મળી આવેલ છે. તેમાંથી નીચેની હકીકતો મળે છેઃ

महाराजा हरिश्चंद्रः ठाकरकुलभूषणः ।
इलवदुर्गं समागत्य कृपां विष्णोः समागतः ॥

મહારાજાધિરાજ શ્રી કનોજાધિપતિ રાઠોડ કુલભૂષણ રાજા જયચંદને રાવ સોનીંગણ, રાવ હરિશ્ચંદ્ર અને રાવ મેઘવાટ નામે ત્રણ પુત્રો હતા. આ ત્રણે પુત્રો યવનોથી દેશને રક્ષવા માટે વિવિધ દિશામાં ગયા. મેઘવાટ ગુર્જરદેશમાં નંદિગ્રામે ગયો. તેણે ત્યાં યવનોને હરાવી પલ્લીનગરમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી વસાવ્યા. રાવ સોનીંગણ પલ્લીવાલ નગરમાં ગયો. ત્યાં તેણે બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કર્યું. રાવ હરિશ્ચંદ્ર ગુર્જર દેશમાં ગયા. ત્યાં તેણે વિશ્વામિત્ર ગોત્ર અને માધ્યન્દિની વાજસનેયી શાખાધ્યાયી ઉમરડાનાં ફળ ખાઈને રહેનાર પરમ બ્રહ્મચારી વિષ્ણુ-ઉપાસક શ્રી ઔદુમ્બરાચાર્યના આદેશથી સંવત ૧૧૫૫ના માઘ સુદ ૫ને ગુરુવારે પુત્રાર્થે યજ્ઞ આરંભ્યો. આ યજ્ઞમાં નીમા વણિકોએ જોઈતી સાધનસામગ્રી આપી ઘણો જ સહકાર આપ્યો. આ સમયે રાજાએ ઔદુમ્બરાચાર્યને પાનના બીડામાં નીમા વણિકોનું પુરોહિતપદ લખી આપ્યું. વરાયેલા બ્રાહ્મણો પૈકી જે ઉદુમ્બર નગરમાં વસ્યા હતા તે ઉદુમ્બર બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાયા. મહારાજાએ ભગવતી સર્વમંગલા અને નારાયણની પૂજા પણ સ્થાપિત કરી. તે તેમના ઇષ્ટદેવ મનાવા લાગ્યા.

કલકત્તાના પ્રો. કલ્યાણદાસ કુમારદાસ ગુપ્તા પોતાનાં સંશોધનો પરથી જણાવે કે "વિશ્વામિત્રના પિતાનું નામ કુશિક હતું. વિશ્વામિત્રની માતાએ ઉદુમ્બર વૃક્ષને આલિંગન કરી ભૃગુ ઋષિના આશીર્વચન પ્રમાણે વિશ્વામિત્ર પુત્રની પ્રાપ્તિ કરી. ઋગ્વેદમાં વિશ્વામિત્રના વંશજોને કુશિક તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે. બ્રહ્મપુરાણ, વાયુપુરાણ વગેરેમાં ઔદુમ્બરોને કૌશિક ગોત્રી તથા વિશ્વામિત્રના વંશજ સાથે સંબંધ ધરાવતા જણાવ્યા છે.

આમ ઉપરની સર્વ વિગતો જોતાં જણાય છે કે ઔદુમ્બરોના ઉલ્લેખ પુરાણો, નાટકો વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તેમ જ

સિક્કામાં મળી આવે છે. ઔદુમ્બરોના સિક્કા-
પ્રાચીન કાલમાં મળેલા
ઓનું નિરીક્ષણ કરતાં શ્રી એલને ઔદુમ્બરોનું નિવાસસ્થાન બિયાસ
નદીની ખીણમાં જણાવ્યું છે. આ સિક્કાઓ લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ
અને લાહોરના મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલા છે. તેના ઉપરનાં વિશ્વામિત્ર ઋષિને
લગતાં દશ્યો પરથી વિશ્વામિત્ર ઔદુમ્બરો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા
હશે એમ માનવાને પ્રેરાયા છે. સં. ૧૧૫૫ની હસ્તપ્રતમાંથી ઔદુમ્બર
ઋષિ, રાજા હરિશ્ચંદ્ર, સર્વમંગલા, નારાયણ વગેરેના ઉલ્લેખો જોતાં સંભવ
છે કે મૂલરાજ સોલંકીએ ગુજરાતમાં બહારથી બોલાવેલ બ્રાહ્મણોમાં
ઔદુમ્બર ઋષિ નામની પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હોય અને કનોજથી આવેલ
રાજવી હરિશ્ચંદ્રે તેમની પ્રતિભાથી આકર્ષાઈ તેમને યજ્ઞ માટે નિમંત્રણ
આપ્યું હોય! મૂલરાજ સોલંકીના પૂર્વજો રાજ અને બીજા પણ કનોજ
સાથે સંકળાયેલા હતા. આમ આ ઇલ્વદુર્ગ(હાલનું ઈડર)ના પ્રદેશમાં
યજ્ઞનો આરંભ થયો હોય અને તે સ્થળ ઉદુમ્બર નગર તરીકે ઓળખાવા
લાગ્યું હોય અને સમય જતાં ત્યાં જે બ્રાહ્મણો સ્થિર થયા હોય તે આ
સ્થળને લીધે ઉદુમ્બર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા હોય અને ધીરે ધીરે
તેઓ નીમા વણિકોના પુરોહિત બન્યા હોય. સિક્કાઓની વિગતો એક
શાસક રાણીને લગતી છે, જ્યારે હસ્તપ્રતની વિગતો યજ્ઞયાગાદિ કર્મ
કરતા બ્રાહ્મણોને લગતી છે. તેથી હસ્તપ્રતની વિગતોમાં કંઈક તથ્ય રહેલું
હોવાનો સંભવ માની શકાય. હાલના ઔદુમ્બર કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો છે
અને ઘણા પ્રાચીન સમયથી તેઓ આ ધંધો કરતા આવ્યા છે. તેમણે
સત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય તેવું કોઈ પણ ઠેકાણે જાણવા મળતું નથી.
ભવભૂતિના ઉલ્લેખો પરથી એટલું જાણી શકાય કે તે ઉદુમ્બર જ્ઞાતિના
હતા. વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. માર્કંડેય, કાલિકા, બ્રહ્મ, વાયુ, હરિવંશ વગેરે
પુરાણોમાંથી મળતા આછાપાતળા ઉલ્લેખો પણ આપણને એ માનવા
પ્રેરે છે કે ઘણા પ્રાચીન કાલથી આ જાતિ યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડ કરી
પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતી હશે અને ઘણા લાંબા સમયથી ભારતમાં
અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે.

ઉદુમ્બર કે ઔદુમ્બર

આ સંબંધમાં ઔદુમ્બર જ્ઞાતિના પ્રો. ગોવિંદલાલ ઝવેરી હરિશ્ચંદ્ર
પુરાણ, મહાવીરચરિત, અને માલતીમાધવના આધારે 'ઔદુમ્બર'
કરતાં "ઉદુમ્બર" શબ્દ યોગ્ય હોવાનું માને છે. જોડણીકોષમાં પણ

ઉદુમ્બર' શબ્દ નિર્દેશ મળી છે, જ્ઞાતિનું અનુમાન પણ જણાય છે કે આપણી જ્ઞાતિમાં પણ ઘણા વર્ષો "ઉદુમ્બર" શબ્દ પ્રયોજાતા જોવા મળે છે. અને આ શબ્દ ઘણાં વર્ષોથી આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ પાણિનિએ "ઉદુમ્બર" શબ્દને પ્રમાણ્યો છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ 'ઔદુમ્બર'માંથી 'ઉદુમ્બર' શબ્દનું રૂપાંતર શક્ય નથી. ગુજરાતી ભાષામાં સમય જતાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મિશ્ર થતાં કેટલાય શબ્દોનું પ્રાકૃતમાં તેમ જ, પ્રાદેશિક ભાષામાં રૂપાંતર થયું છે. જેમ કે 'ઉપા'માંથી 'ઓપા', 'ઉત્સવ'નું 'ઓચ્છવ', 'ઔષધ'નું 'ઓસડ' એ પ્રમાણે સંભવ છે કે 'ઉદુમ્બર' શબ્દનું પ્રાદેશિક ભાષામાં 'ઔદુમ્બર' થયું હશે.

સંવત ૧૯૭૩માં વેદરત્ન પરશુરામ શાસ્ત્રી રચિત "બ્રાહ્મણ વંશવિસ્તરમ" ગ્રંથમાં બ્રાહ્મણોના ૧૮૬૫ પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેમાં ૮૭ નંબરે 'ઉદુમ્બર' સ્થાન ગુજરાત લખેલું છે. અને ૧૦૫ નંબરે 'ઓદુમ્બર' માલવા લખેલું છે. આમ પ્રાચીન ગ્રંથો જોતાં 'ઉદુમ્બર', 'ઓડુમ્બર', 'ઔદુમ્બર' એમ ત્રણ શબ્દપ્રયોગ આપણી જ્ઞાતિ માટે થયેલ જણાય છે. આ સર્વ ઉપરથી લાગે છે કે મૂળ શબ્દ 'ઉદુમ્બર' હોવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે અને 'ઓદમ્બર' અને હાલમાં વપરાતો શબ્દ 'ઔદુમ્બર' તે મૂળ 'ઉદુમ્બર' શબ્દનું પ્રાદેશિક રૂપાંતર છે.

પ્રચાર

ઉપરની સર્વ વિગતો જોતાં જણાય છે કે શરૂઆતમાં ઉદુમ્બર બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં શામળાજીના પ્રદેશમાં વસવાટ કરતા હતા. આ સમયે નજીકમાં શામળાજીથી ૧૮ માઈલ દૂર મોહડવાસક (હાલનું મોડાસા) મોટું શહેર હતું. આથી ઘણાં કુટુંબો ધીરે ધીરે મોડાસામાં વસવા લાગ્યાં. ત્યાંથી એક યા બીજા કારણસર સમય જતાં કેટલાંક મહુધા, કપડવંજ, વીરપુર, બાલાશિનોર અને ગોધરામાં જઈ વસ્યા. અને આમ આ બ્રાહ્મણોનું ગુજરાતમાં એકમ થયું. આ એકમ ગુજરાત પંચગ્રામ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

ઔદુમ્બર જ્ઞાતિનાં જે કુટુંબો શામળાજી અને તેની આસપાસનાં નગરોમાં રહેતાં હતાં તેમનું સ્થળાંતર કેમ થયું તે પણ જાણવા જેવું છે. મુસ્લિમ સલ્તનતે હિંદુઓ ઉપર ત્રાસ ગુજારેલો. આ ત્રાસનો ભોગ ઔદુમ્બર જ્ઞાતિ પણ બની હોય એમ લાગે છે. અને તેથી કેટલાંય કુટુંબો

[illegible] હસ્તાંતર કરી ઉભાં કરી, તે સમયે કહેવાય છે કે રાજાએ [illegible] રાખવામાં આવતી. તે વખતે [illegible] વગેરે ગામોમાં ઔદુમ્બર [illegible] ધંબોલા, મોરી, મોડાસા [illegible] પણ રહેતા હતા. [illegible] તેમના આદિ વણિક [illegible] છે:

[illegible] વાગી થાળી,
ધંબોલું તો ધમધમે, [illegible] ખાલી.
મોડાસામાં લશ્કર પેઠું, મોરી કુંડી ખાલી.

આજે મોડાસા સિવાયનાં બીજાં ગામોમાં નીમા વણિક વસે છે પણ અહિ ઔદુમ્બરોનો વસવાટ નથી. કેટલાંક કુટુંબોએ ડુંગરપુર, સાગવાડા વગેરે સ્થળોએ પણ મુસલમાનોના ત્રાસથી કંટાળી વસવાટ કરેલ. ડુંગરપુરના મહારાવલ ડુંગરસિંહે ઈ. સ. ૧૩૫૮ના અરસામાં ડુંગરપુર વસાવ્યું. સાગવાડા જૂના ડુંગરપુર રાજ્યમાં હતું. વિ. સ. ૧૭૦૦માં આ સ્થળે ઔદુમ્બરોનાં સો કુટુંબો આવી વસ્યાં હતાં. આ સમયે સાગવાડા અને આજુબાજુના વિસ્તારોમાં થઈ લગભગ ચારસો પાંચસોની ઉદુમ્બરોની વસ્તી હશે. ધંબોલામાં આજે એક પણ ઘર નથી, પરંતુ ત્યાં મોસાળ પક્ષ ઉપર આજે વાંસવાડાના સ્વ. રણા હરગોવિંદજી દીનાનાથજીનું કુટુંબ રહે છે અને તેમને વારસામાં મળેલ લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની સેવા કરે છે, અને તે નિમિત્તે ડુંગરપુર રાજ્યમાંથી તેમને નિભાવ માટે ૩૦ વીઘાં જમીન આપવામાં આવેલી છે. ડુંગરપુરમાં રાજપુરોહિત તરીકે શ્રી ગદાધર રણાનું કુટુંબ નિવાસ કરે છે. તેમની યજમાન વૃત્તિ મોરી તથા મેઘરજમાં હતી. તેઓ. જ્ઞાતિવ્યવહારનો સંબંધ મોડાસા સાથે રાખે છે.

સાગવાડામાં આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ઔદુમ્બરોની વસ્તી ઘણી હતી. ઔદુમ્બર જ્ઞાતિના શિરોમણિ પ્રાતઃસ્મરણીય અને મહાજ્ઞાની શ્રી સદાશિવ ભટજી સાગવાડામાં વસતા હતા, ત્યાંથી તેઓ જયપુર રાજ્યના પુરોહિત તરીકે ગયેલા. તેમણે જ્ઞાતિની અનેક રીતે સેવા કરેલી. તેમણે મલ્હારરાવ હોલ્કરને મળીને બ્રાહ્મણોને ડુંગરપુર રાજ્યમાંથી રૂા. ૧૦૦ વધારે અપાવ્યા હતા અને તે હુકમ દિલ્હી મુકામે મલ્હારરાવ હોલ્કરને મળીને કરાવ્યાનો લેખ છે (જુઓ પરિશિષ્ટ વિભાગ)[1]. આ ઉપરાંત

---

૧ મોડાસા જ્ઞાતિમાંથી આવું એક તામ્રપત્ર પંડ્યા વાસુદેવભાઈ મનસુખરામને ત્યાંથી મળેલ છે. તેની વિગતે ચર્ચા માટે જુઓ ડૉ. નવીનચંદ્ર આચાર્યનો લેખ "મોડાસામાંથી મળેલ એક તામ્રપત્ર" –બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓકટો. ૧૯૬૬. તામ્રપત્રના લખાણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ 35.

સાગવાડાના પંડ્યા વિશ્વદત્ત, ભટ્ટ કેવલરામજી અને પંડ્યા કિસનદાસજીને મહારાવલ શિવસિંગજીએ સં. ૧૮૨૨માં ગામ ચંદ્રોડિયા આજીવિકા માટે આપ્યું હતું. પંડ્યા વિશ્વદત્ત તથા ભટ્ટ કેવલરામજીએ સાગવાડામાં અતિરુદ્ર મહાયાગ કરેલો. જે જગાએ અતિરુદ્ર કરવામાં આવેલ તે જગા તેમને રાજ્યે અર્પણ કરેલી. આ સ્થાન ઉપર શિવજીનું મંદિર છે તેમ જ તેની પાસે એક વાવ છે. બંને કુટુંબના વંશજો જયપુર ગયેલા છે. (લેખ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૩). ઉપરની સર્વ વિગતોથી સમજાય છે કે લગભગ બસો વર્ષ પહેલાંથી સાગવાડાના ઔદુમ્બરોએ પોતાનાં તપ અને જ્ઞાનબળ વડે રાજાઓની કૃપા મેળવેલ.

હાલમાં શું ?

પ્રાચીન કાલના ઉલ્લેખો પરથી આપણે ભવભૂતિના વારસદાર છીએ અને આપણા ઇષ્ટદેવ શામળાજી છે. આપણે રાજદરબારમાં પુરોહિત તરીકે મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. હાલમાં ભૂતકાળના ત્રણ પ્રંચઆગો ગુજરાત, માળવા અને વાગડની હદમાંથી બહાર નીકળી આપણા જ્ઞાતિજનો ધંધાર્થે મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, રાજકોટ તેમ જ ગુજરાતના અન્ય સ્થળે અધિવાસ કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં મહાડમાં આપણા ઘણા જ્ઞાતિજનો યજમાનવૃત્તિ અર્થે જાય છે. ત્યાંની નીમા જ્ઞાતિમાં તેમણે મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આજે ત્યાં જનાર ઘણા ઓછા થઈ ગયા છે. છતાં જે જાય છે તેમણે તે ગૌરવ ટકાવી રાખ્યું છે. ત્યાંના નીમા વણિકો ઔદુમ્બર ગોરને સારું સન્માન આપે છે. તેમના નિવાસ માટે એક મકાન પણ તેમણે દાનમાં આપેલ. આજે પણ મહાડમાં તે મકાન છે અને તેનો વહીવટ મોડાસાના શ્રી હરિવલ્લવદાસ રણછોડદાસ ભટ્ટ કરે છે. ત્યાંના નીમા વણિકો સાથે હાલમાં આપણો સંપર્ક તદ્દન ઓછો થઈ ગયો છે. હાલમાં મોડાસાના વતની શ્રી નર્મદાશંકર મૂળજીરામ ભટ્ટ અને વીરપુરનિવાસી આચાર્ય પરસોત્તમદાસ સંતોકરામ ત્યાં અવારનવાર જાય છે અને તેમની સાથેનો સંબંધ ટકાવી રાખે છે. બંગાળમાં કલકત્તામાં પણ ધંધાર્થે આપણી જ્ઞાતિનાં બે કુટુંબો વસે છે.

વ્યવસાય અંગે ઔદુમ્બરો ૧૯ ગામોમાંથી લગભગ ૧૮ ગામોમાં વસતા થયા છે. ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલ તીર્થધામ અંબાજી પાસેના દાંતા ગામના ઔદુમ્બર સાથે આપણે લગ્નવહેવાર જોડયા છે. મુંબઈ, અમદાવાદ

અને વડોદરામાં આપણો વસવાટ ઠીક ઠીક જામ્યો છે. કેટલાક જ્ઞાતિજનોએ પોતાનાં મકાનો ત્યાં વસાવ્યાં છે.

ધંધામાં પણ યજમાનવૃત્તિ છોડીને નવાં સાહસો અપનાવ્યાં છે. લશ્કરી વિમાની તાલીમથી માંડી, પોલીસ, ઇન્કમટેક્સ, સેલટેક્સ, વેપાર, પ્રેસ, રેડિયો, આરોગ્ય, મહેસૂલ, પોસ્ટ, આકાશવાણી, વહાણવટું, બૅન્કિંગ, ઑડિટિંગ, મિલ, વાહનવ્યવહાર, જ્યોતિષ, પુરાણ, વૈદક, રેલવે અને શિક્ષણ એમ વિવિધ ક્ષેત્રમાં પોતાની સેવા આપી રહ્યા છે; જોકે આપણામાંના ઘણાયે હજુ સુધી નોકરી દ્વારા જ આપણો અભ્યુદય સાધ્યો છે. વેપારી ક્ષેત્રે બહુ જ થોડા જ્ઞાતિજનો વિકાસ સાધી રહ્યા છે.

૩. આપણાં પંચગ્રામો: ગુજરાત પંચગ્રામ

ઔદુમ્બરોનો વસવાટ જે ગામોમાં થયો તે ગામો જુદા જુદા સમૂહમાં વહેંચાઈ ગયાં. તે સમૂહો ગુજરાત, વાગડ અને માળવા પંચગ્રામ નામે ઓળખાવા લાગ્યાં. દાંતાનું સ્વતંત્ર એકમ રહ્યું. દરેક પંચગ્રામ છ ગામોનું એકમ બન્યું. આમ ત્રણ પંચગ્રામનાં અઢાર ગામો તથા દાંતા મળી ઔદુમ્બરોના વસવાટવાળાં ૧૯ ગામ બન્યાં. હાલમાં તેની સંખ્યા વધી છે. ઔદુમ્બરોના પણ ત્રણ વિભાગ પડયા, આભ્યંતર, લાડ અને પોતાચોર. આ ત્રણે એકમો સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એકબીજા સાથે લગ્નવહેવાર રાખતા નથી. એટલે અહીં ફક્ત ગુજરાત, વાગડ અને માળવા પંચગ્રામોમાં વસતા આભ્યંતર ઔદુમ્બરો વિશેની વિગતોની ચર્ચા કરીશું.

ઉપર્યુક્ત સ્થળોએ વસતા આભ્યંતર ઔદુમ્બરો સમયની સાથે કદમ મિલાવવા સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. ઈ.સ. ૧૯૨૧માં (૨૭-૧૨-૧૯૨૧) જ્ઞાતિના વિકાસ અંગેની વિવિધ યોજનાઓને સમયાનુકૂળ આકાર આપવા, ચર્ચા કરવા એક સંમેલન ગોધરા મુકામે મળેલ. તેમાં જાણવા પ્રમાણે દરેક પંચગ્રામના મુખ્ય સ્થળને નક્કી કરવામાં આવેલ. આ રીતે ગુજરાત પંચગ્રામનું સંભવિત મુખ્ય સ્થળ ગોધરા બન્યું, વાગડ પંચગ્રામનું સંભવિત મુખ્ય સ્થળ ઝાલોદ બન્યું અને માળવા પંચગ્રામનું સંભવિત મુખ્ય સ્થળ ઇન્દોર બન્યું. ગુજરાત પંચગ્રામમાં ગોધરા, બાલાશિનોર, બીરપુર, મોડાસા, કપડવંજ અને મહુધા; વાગડ પંચગ્રામમાં ઝાલોદ, દાહોદ, જયપુર, સાગવાડા, વાંસવાડા અને ઉદેપુર તથા માળવા પંચગ્રામમાં ઇન્દોર, ધાર, અમજરા, બડનગર, ઉજ્જૈન, ખરગુણ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. દાંતા ભવાનગઢમાં આભ્યંતરોની વસ્તી છે. એઓ ઉપર જણાવેલ ગામો સાથે લગ્નવહેવાર રાખે છે. આજથી થોડાક વર્ષો પહેલાં તેમની સાથે જ્ઞાતિના ધારાધોરણ પ્રમાણે લગ્નવ્યવહાર શરૂ કરેલ છે, તેથી દાંતાનો ઉપર જણાવેલ કોઈ પંચગ્રામમાં સમાવેશ થયો નથી.

આ ત્રણે પંચગ્રામો પોતપોતાની રીતે સમયાનુકૂલ વિકાસ સાધતાં રહ્યાં છે. દરેકે પોતાની આગવી રહેણીકરણી વિકસાવી છે. ભૂતકાળમાં દરેક

આ સ્થળે મુદ્દગલ અને ભારદ્વજ ગોત્રના કુલ ૯ કુટુંબો વસતાં હતાં. ત્યાંની વ્યક્તિઓમાં શ્રી વિજયકૃષ્ણ રણા સરકારી દવાખાનામાં ડૉકટર તરીકે સેવા આપે છે. તેમણે ડૉકટરી ડિગ્રી પણ મેળવેલ છે. જ્ઞાતિના પ્રશ્નોમાં પણ સારો રસ ધરાવે છે. તેમના ભાઈ વિશ્વનાથ પણ એક સેવાભાવી યુવાન છે, સરકારી ખાતામાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે અહીં સરકારી નોકરી અને યજમાનવૃત્તિનો વ્યવસાય જોવા મળે છે. ત્યાં જમાના પ્રમાણે ધીરે ધીરે ફેરફારો થયેલ જોવા મળે છે.

ઇન્દોર

માળવા-પંચગ્રામનું આ એક અગત્યનું સ્થળ છે. મધ્યભારતનું એક ઔદ્યોગિક નગર છે. આ સ્થળે વસવાટ કરનારાં ઔદુમ્બર ભાઈઓ જયપુર, દાહોદ તેમજ માળવા પંચગ્રામનાં સર્વ ગામો સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. અહીં કેળવણીની અદ્યતન સગવડો પ્રાપ્ત થાય છે. હાલમાં બસમાર્ગે આ સ્થળ અમદાવાદ સાથે જોડાયેલું હોવાથી ત્યાં જવા માટે ઘણી સરળતા થઈ છે.

આ સ્થળે વસનાર ઔદુમ્બર ગૃહસ્થોએ ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી છે. અત્રેના શાસ્ત્રી કુટુંબમાં શ્રી અને સરસ્વતીનો સુમેળ સધાયો છે. આવું અન્ય ભાગ્યે જ જોવા મળે છે આ કુટુંબના સન્માનનીય શ્રી શ્રીધરજી શાસ્ત્રીએ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિમાં સારો એવો ફાળો આપેલ છે. આજ કુટુંબની અન્ય વિદ્વાન વ્યક્તિ સ્વ. શ્રી ગોવિંદલાલ ઝવેરી તે સ્થાનિક કૉલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. સંસ્કૃતનો તેમનો અભ્યાસ ઘણો જ ઊંડો હતો, છતાં ગુજરાતી ભાષા પરનું તેમનું મમત્વ ઘણું

જાણીતું છે. તેઓશ્રીએ ગુજરાત સાથે નિકટનો સંબંધ વિકસાવ્યો હતો. ઔદુમ્બરમાં તેમના વિદ્વતાપૂર્ણ લેખો અવારનવાર જોવા મળતા, આ સાથે સ્વ. શ્રી સંતોષચંદજી શાસ્ત્રી, ડૉ. સુંદરલાલ વગેરે જ્ઞાતિની અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

યુવાન કાર્યકરોમાં શ્રી પ્રભાસચંદ્ર શાસ્ત્રી, શ્રી રમેશચંદ્ર શાસ્ત્રી વગેરે આગળ પડતા છે. ઔદુમ્બર સભા અને તેની કાર્યવાહી ઇન્દોર, ખરગુણ, ધાર અને બડનગરના અત્રે વસતા સર્વે ભાઈઓને આભારી છે. ઔદુમ્બરોનું ઐતિહાસિક અધિવેશન ઇન્દોરમાં ભરાયું તેમાં આ સર્વ સજ્જનોએ મહત્વની કામગીરી બજાવી તેને સફળ બનાવ્યું હતું.

અત્રે જ્ઞાતિનાં જૂની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ૮ ઘર હતાં. તેઓ જાતુકર્ણ, વચ્છસ, મુદ્દગલ અને ભારદ્વાજ ગોત્રનાં હતાં

અત્રે શ્રી અને સરસ્વતીનો એવો સુંદર સુમેળ સધાયો છે કે જો આ ઐતિહાસિક નગરના ઔદુમ્બર યુવાનો ઇચ્છે તો જ્ઞાતિવિકાસમાં તેઓ મહત્વનો ફાળો આપી શકે તેમ છે.

વાગડ. **જયપુર :** ભારતના રોનકદાર શહેરોમાં જયપુરની ગણતરી છે આવા મશહુર શહેરમાં ઔદુમ્બરોનો વસવાટ છે એ ગૌરવ લેવા જેવું છે. આ ઐતિહાસિક શહેરમાં આપણી જ્ઞાતિના ભાઈઓ માટે શહેરની બધી જ સગવડો ઉપલબ્ધ છે. ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સર્વ કેળવણીનો લાભ મળે છે.

જૂની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ત્યાં ૨૦ ઘર હતાં અને કુલ ૬૬ સભ્યો હતાં. ભારદ્વાજ, ચંદ્રાત્રી. મુદ્દગલ, કશ્યપ, વસિષ્ઠ, વચ્છસ અને અગસ્ત્ય એમ સાત ગોત્રનાં કુટુંબો અત્રે વસતાં હતા. આથી કન્યાની આપલે માટે આ ગામમાં વસનારને બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી.

અત્રે વસવાટ કરતી ઔદુમ્બર જ્ઞાતિને ઇન્દોરની માફક શ્રી અને સરસ્વતી બંને સાંપડયાં છે. આપણી જ્ઞાતિમાં સહુ પ્રથમ મોટર જયપુરમાં વસાવાઈ. આપણી જ્ઞાતિના સન્માનનીય ભટ્ટરાજાજીએ જયપુર ને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું. તેમના જ કુટુંબીઓ બાજઠ પાટલાના માનાર્હ બન્યા. ભટ્ટરાજાજીનું નિવાસસ્થાન પણ એક રાજમહેલ જેવું જ હતું.

તેમણે પોતાને ત્યાં જ્ઞાતિને તેડીને જ્ઞાતિની સેવા કરવાનો અમૂલ્ય અવસર મેળવ્યો હતો. અને આવાં અનેક કારણોને લીધે આજે પણ સર્વ ઔદુમ્બરોને મન જયપુર એક આકર્ષણ બની રહ્યું છે.

સમયની સાથે સાથે અહીંના યુવાન ભાઈઓએ પણ સૂર મિલાવ્યા છે, મિલાવવા પડ્યા છે. તેમના વિચારોએ ક્રાંતિકારી પલટો લીધો છે. જ્ઞાતિના રૂઢિચુસ્ત માનસને ફેરવી નાખવા તેઓ સર્વ કટિબદ્ધ થયા છે. છતાં પણ લગ્ન વગેરે પ્રસંગોએ તેમની ભૂતકાળની ભવ્ય પ્રણાલિકાઓ છતી થાય છે. થોડાક સમય માટે આપણે ભૂતકાળની ભવ્યતામાં ગરકાવ થઈ જઈએ છીએ. અત્રે વસવાટ કરનારાઓમાં પ્રોફેસર, સચિવમંત્રી જ્યોતિષીઓ, કર્મકાંડીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ક્રાંતિ બે પ્રકારની હોઈ શકે: સર્જનાત્મક અને વિનાશાત્મક. ક્રાંતિના પંથે પળેલાં બળો આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખી જ્ઞાતિનું હિત હૈયે રાખશે તેવી સહુ કોઈ અપેક્ષા રાખે. જ્ઞાતિ એ ગંગા છે. અને જ્ઞાતિના સહુ કોઈનું હિત એક યા બીજી રીતે કરવામાં આવે તે માટે સહુ પ્રયત્નશીલ રહે તે આવશ્યક છે. ઇન્દોરમાં પ્રગટાવેલ એ દીપ તેનો પ્રકાશ બીજે બધે પાથરી સૌને ઉન્નતિના માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં મદદગાર બને એવી અપેક્ષા રહે તે સ્વાભાવિક છે.

ગુર્જર બ્રાહ્મણોના ૮૪ ઉપભેદ

૧. શ્રીસરોદિત્ય ૨. સિંહોરાદિત્ય ૩. હોલકિયાદિત્ય ૪. વડનગરા
૫. સતોદરા ૬. બરકારા ૭. શાહછોરા ૮. ઉદુમ્બર ૯. નરસામ્પરા
૧૦. બાલોદરા ૧૧. પાગોરા ૧૨. નાદોદરા ૧૩. ગીરનારા ૧૪. હરસોરા
૧૫. સન્હેદુરા ૧૬. ગંગાપુત્ર ૧૭. મૌરામિત્ર ૧૮. ગોમિત્ર ૧૯. સુઝોર
૨૦. ગુર્જર ગૌડ ૨૧. કરીડ ૨૨. વયાદ્રા ૨૩. ભટ મેવાડા ૨૪. ત્રિવેદી મેવાડા
૨૫. દ્રવિડ ૨૬. હિમાવાલ ૨૭. રાયકવાળ ૨૮. શેરવાલિ ૨૯. ખેડાવાડ
૩૦. સિન્દુવાડ ૩૧. પલ્લીવાલ ૩૨. ગોમતીવાડ ૩૩. ઈટાવાડ ૩૪. મેરતવાલ
૩૫. ગયાવાલ ૩૬. અગસ્તવાલ ૩૭. પ્રેતવાલ ૩૮. યાગ્નિકવાલ ૩૯. ગોરવાલ
૪૦. ઉનેવાલ ૪૧. રાજવાલ ૪૨. કનોજિયા ૪૩. તિલોકિયા ૪૪. કન્ડોલિયા
૪૫. કરખેલિયા ૪૬. પરધાલિયા ૪૭. સૌરેડિયા ૪૮. તંગનારિયા
૪૯. સનોડિયા ૫૦. સમોવિયા ૫૧. ઝારોલા ૫૨. રાયપુરા ૫૩. કપિલા
૫૪. અક્ષય અમ્લા ૫૫. ગુગળી ૫૬. નાપાળા ૫૭. અનાવલા ૫૮. શ્રીમાળી
૫૯. મોઢ ત્રિવેદી ૬૦. ચતુર્વેદી મોઢ ૬૧. વલ્મિક ૬૨. નાર્મદિક
૬૩. ગર્ગવી ૬૪. માલવીય ૬૫. કાલિડૃંગીય ૬૬. તૈલડૃંગીય ૬૭. મોટાલા
૬૮. નિદુધાના ૬૯. ભરથાણા ૭૦. પુષ્કરણા ૭૧. સારસ્વત ૭૨. ખડાયતા
૭૩. મારુ ૭૪. દાધિમયા ૭૫. અમ્બેલા ૭૬. જામ્બુ ૭૭. મરાવા
૭૮. દધિચિ ૭૯. લલાટ ૮૦. નિશ્રગુરુ ૮૧. વિશ્રાદરા ૮૨. સામધરા
૮૩. ચિત્રોરા ૮૪. નાગર

પરિશિષ્ટ ૩(अ)

શ્રી સદાશિવજી ભટ્ટે મલારરાવ હોલ્કરને મળીને બ્રાહ્મણોને
. ૧૦૦ વધારે અપાવ્યા તે નિમિત્તેનો લેખ :

"સિંધશ્રી સબેદાર શ્રી મલારરાવ હોલ્કર વચનાત્ કરાવે સાગ
ા કે સમસ્ત બ્રાહ્મણાદિસે દંડવત્ વાંચજો બ્રાહ્મમૂરત ભટજી શ્રી રાજ
ાશિવજી દીલ્હી કે મુકામ કીયા જો કસબે મજકુર કે સમસ્ત બ્રહ્મણ
મસુ સરકાર સે પુણ્યાર્થ રૂપમાં ૨૫૦ અઢાઈસે દરસાલ પાવતે જા
તને મેં ગુજરાન હોતા નહિ એક શત રૂપયા ઔર સરકાર સુ કર